

Aleksander Krawcewicz
(Grodno)

Białoruś — Wielkie Księstwo Litewskie. Państwo i stosunki etniczne

Temat ten jest bardzo słabo opracowany w białoruskiej oraz zagranicznej historiografii. Historycy białoruscy długo nie wypowiadali się w tej sprawie z powodów politycznych, ponieważ dzieje WKL w Białoruskiej Socjalistycznej Republice Radzieckiej zaliczone były do tematów tabu. Według radzieckiej historiografii dzieje WKL należały prawie wyłącznie do historii Litwy, bowiem radzieccy historycy Białorusinom w tym państwie przydzielili rolę przedmiotu litewskiej ekspansji i eksploatacji.

Dzieje WKL były natomiast aktywnie badane w Polsce i na Litwie, szczególnie w okresie międzywojennym. Ideologia państwowa Litwy zbudowana została na koncepcji jej wielkiej przeszłości utożsamionej z WKL. Polska lituanistyka historyczna szczególną uwagę poświęcała uniom polsko-litewskim. Służyło to głównie uzasadnieniu włączenia do odrodzonego państwa polskiego znacznej części ziem byłego WKL. Nauka polska jeszcze w XIX w. opracowała, aktywnie propagowała i broniła w dyskusjach z historykami rosyjskimi koncepcji genezy WKL jako państwa litewskiego od samych jego początków. Podstawę tej koncepcji tworzyły dwa aksjomaty: 1) WKL było wynikiem ewolucji plemion litewskich od wspólnoty plemiennych do organizacji państwowej; 2) powstanie państwa litewskiego przebiegało równoległe i w ścisłym związku z podbojami przez Litwinów ziem ruskich. Znane i popularne także dziś teorie na temat genezy WKL Henryka

Paskiewicza i Henryka Łowmiańskiego¹ były jedynie uwspółcześioną odmianą dziewiętnastowiecznej koncepcji Juliusza Łatkowskiego².

Historycy rosyjscy dodali do tej koncepcji własną wizję problemu, a mianowicie tezę o dominacji w WKL kultury ruskiej, dlatego państwo to należało nazywać litewsko-ruskim albo rusko-litewskim. Po drugiej wojnie światowej w wyniku starań rosyjskiego radzieckiego historyka Włodzimierza Paszuty koncepcja ta została upowszechniona. Główna teza koncepcji Paszuty brzmi następująco: „podbój Białorusi przez feudałów litewskich zapoczątkował przekształcenie się niewielkiego państwa litewskiego w Wielkie Księstwo Litewskie”³.

Białorusini w warunkach systemu sowieckiego nie mieli wiele do powiedzenia na temat własnej przeszłości. Historycy białoruscy musieli wypowiadać się w ramach oficjalnie uznanych teorii. Dopiero w czasach gorbaczowskiej „pieriestrojki” pojawiła się możliwość przedstawienia białoruskiej wizji miejsca i znaczenia WKL w historii narodu białoruskiego. Pierwszą próbą takiego przedstawienia stały się prace historyka amatora Mikołaja Jermalowicza *Pa śladach adnaho mifa (Śladami pewnego mitu) i Starożytna Bielaruś (Starożytna Białoruś)*⁴. Badacz ten wystąpił z krytyką tezy o podboju ziem białoruskich przez Litwinów. Według Jermalowicza starożytna Litwa znajdowała się po za granicami dzisiejszej Litwy na terytorium Białorusi (w trójkącie pomiędzy Nowogródkiem, Mińskiem i Słonimiem), jako wyspa osadnictwa litewskiego pośród obszarów białoruskich. Pierwszy organizator WKL książę litewski Mendog był zmuszony do ucieczki z tej Litwy po porażce w wojnie domowej. Przyjęty na służbę w Nowogródku podbił dla tego miasta-państwa swoją ojczyznę. W ten sposób Jermalowicz za pomocą własnej lokalizacji Litwy XII-XIII w. przedstawił genezę WKL i samo to państwo jako wewnętrzną sprawę historii Białorusi. Koncepcja Jermalowicza jest obecnie krytykowana w środowiskach naukowych (także białoruskich) przede wszystkim z powodu bardzo wątpliwej lokalizacji starożytnej Litwy.

Próbując ustalić wzajemne relacje między organizacją państwową i strukturą etniczną elit należy pamiętać o konieczności uwzględnienia czasu historycznego. Ludzie średniowiecza nie rozważali w kategoriach współczesnych narodów. Rozpowszechnionym błędem jest przypisywanie mieszkań-

¹ H. Paszkiewicz, *Litwa a Moskwa w 13-14 wieku*, [w:] *Jagiellonowie a Moskwa*, Warszawa 1933; H. Łowmiański, *Studia nad początkami społeczeństwa i państwa litewskiego*, Wilno 1931-1932, t. 1-2.

² J. Łatkowski, *Mendog, król litewski*, [w:] *Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział Filozoficzno-Historyczny*, Kraków 1892.

³ В. Т. Пашуто, *Образование Литовского государства*, Москва 1959, с. 368.

⁴ М. І. Ермаловіч, *Па слядах аднаго міфа*, Мінск 1989; М. Ермаловіч, *Старо-жытная Беларусь: Полацкі і новагародскі перыяды*, Мінск 1990; М. Ермаловіч, *Старо-жытная Беларусь: Віленскі перыяд*, Мінск 1994.

com WKL świa domości dzisiejszego narodu białoruskiego albo litewskiego. Stąd wynika niepotrzebne i nienaukowe upolitycznienie historycznej rekonstrukcji dziejów, jak na przykład przypisywanie twórcom i władcom WKL intencji i zamiarów współczesnych działaczy państwowych białoruskich albo litewskich.

Stosunki wzajemne pomiędzy pojęciami „etnosu” i „państwa” mogą być rozpatrzone na podstawie ich wspólnej definicji. Etnos i państwo łączy te same podstawowe zadanie, a mianowicie organizacja funkcjonowania dużych wspólnot ludzkich. Państwo jest późniejszą i doskonalszą formą takiej organizacji i pełni swoją funkcję o wiele efektywniej niż organizacja etniczna. Przy łączeniu struktur etnicznych i państwowych przewagę z reguły uzyskują te ostatnie. Państwo zawsze buduje się na jakimś podłożu etnicznym. W dziejach świata bardzo trudno, wydaje się nawet wręcz niemożliwe, odnaleźć państwo monoetniczne. Natomiast historia świadczy o tym, że to podłoże etniczne, na którym zbudowana została organizacja państwowa, staje się narodem trwalszym, odporniejszym i zaczyna dominować nad narodami niepaństwowymi.

W świetle powyższej definicji wydaje się możliwym również wyjaśnienie wzajemnej zależności pomiędzy kształtowaniem narodu białoruskiego jako organizacji etnicznej oraz funkcjonowaniem WKL jako organizacji państwowej. W tym miejscu warto przytoczyć kilku uwag dotyczących etnogenezy narodu, który dzisiaj ma miano Białorusinów. We współczesnej historiografii ustalił się pogląd, że w procesie etnogenezy narodu białoruskiego najważniejsze znaczenie miały dwa czynniki: 1) proces kontaktów bałto-słowiańskich, 2) funkcjonowanie organizacji państwowej Wielkiego Księstwa Litewskiego.

Jako ogólnie przyjętą możemy określić tzw. substratową teorię etnogenezy Białorusinów autorstwa rosyjskiego archeologa Walentego Siedowa. Według tej teorii powstanie etnosu odbyło się w wyniku nałożenia się bałckiego substratu etniczno-kulturowego na podłoże słowiańskie. Przyczyną przekształcenia różnych grup dialektycznych Słowian (które przyszły na Białoruś, najpierw nad górny Dniepr i górną Dźwinę, z różnych stron i w różnych czasach) w narodowość białoruską jest jednolity substrat bałcki na całym terytorium białoruskim. Świadectwami tego są zabytki archeologiczne, znacząca warstwa hydronimiczna pochodzenia bałckiego na terytorium Białorusi. W wyniku sławizacji miejscowego żywiou bałckiego następowało formowanie się białoruskiego języka i narodowości⁵.

W rozwoju narodu białoruskiego daje się wydzielić kilka najważniejszych etapów: 1) VII-XII w., 2) XIII — połowa XVI w., 3) druga połowa XVI — XIX w., 4) druga połowa XIX — pierwsze dziesięciolecia XX w. Na pierw-

⁵ В. Седов, *Славяне Верхнег о Поднепровья и Подвинья*, Москва 1970, с. 178-186, 192.

szym etapie etniczne podłoże Białorusinów formowało się w toku różnych kontaktów bałto-słowiańskich. Proces ten przebiegał półtora tysiąca lat od VI-VII w. do połowy XX w. obejmując całą Białoruś oraz przyległe tereny Ukrainy, Rosji, Łotwy, Litwy i Polski. Jego cechami specyficznymi są nierównomierność chronologiczna oraz geograficzna. Nad górnym Dnieprem i nad Górną Dźwinią dobiegł on końca już w XII — XIII w. Na nowym podłożu etnicznym powstały pierwsze białoruskie organizacje państwowe — Księstwo Połockie i Księstwo Turowskie.

Natomiast nad Niemnem proces kontaktów bałto-słowiańskich zaczął się aktywizować w X w. i trwał do połowy XX w. Rezultat wszędzie okazał się ten sam — w wyniku współdziałania bałto-słowiańskiego powstawały elementy narodu białoruskiego.

Z tego powodu kontakty bałto-słowiańskie możemy jednoznacznie ocenić jako najważniejsze zjawisko w historii Białorusi. Geneza narodu białoruskiego jest głównym wynikiem tego procesu. Natomiast ostateczny sukces etnogenezy Białorusinów okazał się możliwy dzięki zbieżności na pewnym etapie historycznym (połowa XIII w.) dwu czynników — kontaktów bałto-słowiańskich i funkcjonowania państwowej organizacji — WKL.

Okres od połowy XIII do połowy XVI w. zajmuje szczególne miejsce w historii narodu białoruskiego, ponieważ wtedy ostatecznie rozwiązała się sprawa jego powstania. Właśnie w tym czasie zakończyło się zjednoczenie w jednym organizmie państwowym kilku regionów (Górnego Nadniemnia, Górnego Naddźwinnia, Górnego Naddnieprza i Polesia) i powstania w ten sposób scalonego etnicznego terytorium narodu białoruskiego. W tym samym czasie sformowały się podstawowe cechy etniczne Białorusinów oraz granice terytorium etnicznego, które przetrwały do czasów najnowszych.

Terytorium Białorusi to wielopłaszczyznowe pogranicze. Od południowego zachodu do północnego wschodu kraj przecina linia wododziału pomiędzy Niemnem i Dnieprem. Tu spotykają się dwa pasy roślinności, mianowicie lasy iglaste mieszają się z gajami drzew liściastych (pas lasów mieszanych obejmuje całe terytorium Białorusi)⁶. Tu przebiegała granica pomiędzy zachodnim i wschodnim chrześcijaństwem. Wreszcie na terytorium Białorusi przez tysiąc lat przemieszczała się granica etniczna pomiędzy Bałtami i Słowianami.

„W konsekwencji najważniejsze rubieże antropogeograficzne, a więc i językowe, nie scalają, lecz rozczłonkują terytorium Białorusi, tworząc z niej konglomerat stref przejściowych. (...) Na zakończenie naszych rozważań odpowiedzieć trzeba na pytanie, jak mimo tak głębokiego zróżnicowania geograficznego, antropologicznego, kulturowego i językowego Białorusi, mimo braku integrującego centrum i naturalnych granic doszło do ukształ-

⁶ А. Смоліч, *Геаграфія Беларусі*, Мінск 1993, с. 95-98.

towania języka i odrębności narodowej Białorusinów. Wydaje się, że zdecydowała o tym przynależność do Wielkiego Księstwa Litewskiego, którego polityczne granice określają niemal zupełnie dokładnie zasięg etnograficznej Białorusi” — pisał polski historyk⁷. Współdziałanie bałto-słowiańskie utworzyło podstawę etniczną Białorusinów, pomogło sformułować odmienne cechy etniczne — język, tradycyjną kulturę materialną i duchową. Organizacja państwowa WKL została zbudowana na tym podłożu etnicznym i w ten sposób jego podtrzymywała i utrzymywała. Właśnie w tym państwie najaktywniej od połowy XIII do połowy XVI w. kształtował się naród białoruski. Państwowy status oraz dominacja w życiu codziennym społeczeństwa WKL białoruskiego (ruskiego, starobiałoruskiego) języka wspierały proces kształtowania się białoruskiej elity społecznej, do której weszli także przedstawiciele rodów bałckich (nie tylko litewskich).

Polityczna i również kulturalna orientacja WKL na cywilizację zachodnioeuropejską pomogła powstaniu odrębnego modelu organizacji życia społeczno-kulturalnego na pograniczu wschodnioeuropejskiej i zachodnioeuropejskiej cywilizacji. W historiografii model ten nazwany został „liberalno-pluralistycznym albo renesansowo-intelektualnym modelem życia religijno-intelektualnego”⁸.

Trwałości narodu, utworzonego w czasach WKL, wystarczyło dla przetrwania kryzysu trwającego od drugiej połowy XVI w. do drugiej połowy XIX w., polonizacji i rusyfikacji. Przechowane w masie chłopskiej przez cały okres kryzysu podstawowe cechy etniczne, jak język i tradycyjna kultura, umożliwiły późniejsze odrodzenie narodowe oraz dały dostateczne podstawy do walki o własne państwo narodowe. Proces ten trwał od drugiej połowy XIX w. do pierwszych dziesięcioleci XX w.

⁷ L. Bednarczuk, *Stosunki językowe na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Kraków 1999, s. 202-203.

⁸ С. Падокшын, *Унія. Дзяржаўнасць. Культура (Філасофска-гістарычны аналіз)*, Мінск 1998, с. 38-39.